

HA 1. 191

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCHETEDIK ÉVFOLYAM



III—IV. FÜZET



BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1927

TARTALOM.

	Lap
<i>Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál és Pataki Emilia	161
<i>Trencsényi Károly</i> : Arany János és az eposzi közvagyon. II., bef. közl. 181	181
<i>Timár Kálmán</i> : Magyar kódex-családok. II. közl.	210

ADATTÁR.

Régi magyar verses könyvek ismertetése. A Decsi-k. eddig kiadatlan énekei. Közli <i>Dézsi Lajos</i>	225
Bessenyei György áttérése. Közli <i>Harsányi István</i>	243
Bessenyei György A méltóság keserve c. kéziratos poémájának előbeszédei és utószava. <i>U. az.</i>	244
Udvarhelyi Szeles János haláltáncéneke a XVIII. század végéről. Közli <i>Hársing István</i>	252
Amade László ismeretlen verse. Közli <i>U. az</i>	270
Káldi György a legrégebb magyar bibliafordításról. <i>Timár Kálmán</i>	270
Kisfaludy Sándor részvét-levele Pápay Sándor halála alkalmából. <i>Trencsényi Károly</i>	272
Vörösmarty Mihály levele Percel Sándorhoz. Közli <i>Hajas Béla</i>	273
Adalék Kazinczy életéhez. Közli <i>Gulyás József</i>	274
Újabb adalékok Lengyel József költői működéséhez. <i>U. az.</i>	274
Kik írták a Debreceni Grammatikát? <i>Harsányi István</i>	275

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. <i>Zlinszky Aladár</i> ..	277
Irodalomtörténeti tárgyú doktori értekezések a Pázmány Péter tudományegyetemen. <i>Szennyei Ferenc</i>	278
Magyar irodalmi lexikon. Szerk. Ványi Ferenc. <i>Gálos Rezső</i>	281
Pásztor Árpád: Gina és Rozamunda. <i>Rubinyi Mózes</i>	284
Gálos Rezső: A Dunántúl » két Kisfaludy költésze ében. <i>Császár Ernő</i> 287	287
Brunetiére válogatott kritikai tanulmányai. <i>Fábián István</i>	288
Forgács Ferenc. Herczeg Ferenc költészete. <i>Kozocsa Sándor</i>	290
Dr. Diószeghy András: Rotaresti Dohsa Lajos (—h Z—)	291

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1927-ik évről. Goriupp Alisz.....	292
--------------------------------------	-----

A szerkesztésért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR (BUDAPEST, I., PAULER-Ú. 4.).



GYULAI PÁL ÉS PATAKI EMILIA.

Bármily meglepő képekkel vette körül az ifjú Gyulai képzeletét a színpad festett világa, a társadalmi élet s a szabad természet, még nagy felfedezések vártak reá saját lelkének mozgalmaiban, főkép a nőiség varázsában. Küzdelmes ifjúságán többször átvonult a nő, mint önfeláldozó anya s mint szerető testvér, itt-ott megállíthatta egy-egy csinos leányarc is, de még nem ismerte a nőt, ki igézetével ellenállhatatlanul veszi hatalmába a férfiú szívének birodalmát. Ez tűnt fel előtte egész rejtelmességével Deésen Pataki Dániel alispán családjában.

Pataki Dániel azok közé a férfiak közé tartozott, kik maguk tiporják ki életüknek ösvényét. Őseitől nemcsak nemesi címert, hanem ügyességet s erős akaratot is örökölt. Így emelkedett a múlt század harmincas és negyvenes éveiben, mint Belső Szolnok vármegye tisztviselője, mind magasabb hatáskörbe, mikor az erdélyi kormány a választójog kijátszásával állandó izgalmat idézett elő országszerte. Különösen heves támadások érték az alispáni székben, melybe kinevezés útján került;¹ az ellene emelt vádakát azonban époly önérzetesen utasította vissza a megyegyűlésen, mint az Erdélyi Híradónak 1843-ik évi folyamában.² Ellenségeinek seregét barátainak nagy száma ellensúlyozta. Ezeket magyaros szívességével fegyverezte le, amazokat igazgatásra teremt egyéniségével: törhetetlen erélyével s mindenre kiterjedő figyelmével. Ezért azután háza és szép családja messze vidéken általános tisztelet tárgya volt.

Az alispán otthonába Gyulai Pált Pataki Dániel fia, Ferenc vezethette be. Pataki Ferenc ugyan egy évvel előbb iratkozott a felsőbb tanulmányok hallgatói közé, mint Gyulai, de betegsége, melynek fél lába áldozatul esett, kissé hátravetette tanulmányában.³ Mindkét ifjú írói és költői babérokrol

¹ Kovács Samu: *Visszaemlékezések 1830–1850.* Deésen. 1887. 32. 1.

² Erdélyi Híradó. 1843. évi 16. (febr. 24.), 26. (márc. 31.), 28. (ápr. 7.) számok.

³ A kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* szerint, valamint Pataki Ferenc «Testimonium scholasticum»-a szerint, mely Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van, Pataki Ferenc az 1840/41-iki iskolai évben betegség miatt nem tudott vizsgázn.

álmodozott az iskola padjain, s leginkább közös irodalmi ábrándjaikból szövődött barátságuk is. Mikor tehát Pataki Dániel 1843-ban nevelőt keresett fiai mellé, Pataki Ferenc bizonnyára a legnagyobb készséggel ajánlotta atyja figyelmébe Gyulai Pált. Az alispán, ki többször megfordult Kolozsvárott, maga is érdeklődhetett Gyulai iránt a ref. kollégiumban s csak kedvező értesülései után bizhatta rá fiainak vezetését. A fiúk közül csak a tizenhárom éves Dánielnek s a tízéves Gyulának neveléséről lehetett szó; Ferenc idősebb, Sándor pedig majdnem annyi idős volt, mint Gyulai.¹

Az időpontra nézve Gyulai Pál maga nyilatkozik, mikor Szász Károlyhoz írt levelében említi, hogy első évi jogász-korában került Pataki alispán házához tanítónak.² Minthogy az 1843-ik évi szeptember elején kezdte meg a kolozsvári ref. kollégiumban jogi tanulmányait, ez időtájt foglalhatta el nevelői állását is. Szeptembernél mégis előbb, legalább a júniusi vizsgák után mutatkozhatott be Deésen a családnál s ott töltötte el a nyári szünidőt is. Mikor ugyanis 1844 tavaszán a Pataki-ház környezetének első benyomásaira gondol, azokat az előbbi, az 1843-ik év tavaszának emlékeivel köti össze.³ A Pataki-családdal való korábbi kapcsolatra s a bizalmas nyári együttlétre mutat a kolozsvári ref. kollégium iskolai törvényszéki jegyzőkönyvének az az adata is, mely szerint Gyulai Pál 1843 szept. 3-ikán Pataki Ferencsel és Pataki Gyulával együtt a kollégiumnak ugyanabban a szobájában helyezkedett el.⁴

Új világ fogadta Gyulait Patakiék deési otthonában. A magas, földszintes épület a nemesi kúriák tekintélyével tűnt ki zezgugos városi környezetéből, s erős falai és szép-vonalú manzard-teteje szinte mosolyogva hívták harcra az idők viharát. A homlokkal arányos beosztását az öt négyszögletes ablaknak s a félköríves kapu kórámájának elhelyezését egy század sem tudta megbontani. Még kedvesebb hatást tett

¹ A Sárospataki Pataki-család deési ágának leszármazását Herepei János, kolozsvári levéltáros állította össze számomra, kinek ezúttal is hálás köszönetemet nyitvánitom. E szerint Pataki Dániel és Barthos Anna fiai a következő sorrendben születtek: Pataki Ferenc 1824 febr. 10-ikén, Sándor 1825 febr. 12-ikén, Dániel 1830 júl. 31-ikén, Gyula 1833 júl. 28-ikán.

² Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levele, melyről itt szó van, Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van. Ő írt a levél alapján Gyulai ifjúkoráról (Erdélyi Múzeum. 1913.); ő kötelezett mély hálára azzal is, hogy Gyulai leveleit rendelkezésemre bocsátotta.

³ Lásd Andaynak májusi kolozsvári levelét a Regélő Pesti Divatlapnak 1844 jún. 20-iki számában.

⁴ Ezt az adatot Csűrű Bálint dr., a kolozsvári ref. kollégium tanára és levéltárosa jegyezte ki számomra a kolozsvári ref. kollégium iskolai törvényszékének jegyzőkönyvéből az 1840-től 1847-ig terjedő kötet 113-ik lapjáról. Lekötelező szívességet itt is hálásan köszönöm.

a belépőre az épületnek belső felén a derékszögbe hajtott, fehérre meszelt nyílt tornác, melyhez két oldalt néhány lépcsőfok vezetett. A biztos, négyszögű pilléreken nyugvó bolt-hajtások alatt annyi napfény ömlött be, hogy a tornácnak széles falkorlátja kitűnő helyül kinálkozott a cserepes virágok és disznővények számára. Kellemes kilátás nyílt innét az udvaron keresztül a jázmin- és borostyánbokrokkal körülvett kertre s a virágos kerti házra. A szobák közül leginkább kivált az épület homlok részén a tágas, egymásba nyíló ebédlő és nappali vagy szalón. Berendezésükből annyi előkelőség sugárzott ki, mennyi az akkori nemesi házakban párját ritkította. A ragyogó bútorok, melyek a bieder-mayer-korszak kényelemszeretét meg nem esítve tükrözték vissza, egyaránt tanuskodtak jó módról s művelt izlésről. Egy-egy olajfestmény vagy könyvszekrény a szellem tisztelét árulta el, az ablak mellett pedig egy-egy dús virágállvány női kezek gondosságát hirdette.¹ Pataki Dániel értett a vagyonszerzéshez, de tudott szépen élni is, szerette a társaságot. Háza sokszor a társadalmi élet ellentétes osztályait gyűjtötte össze; benne az átutazó tudósok és művészek is mindig szíves fogadtatásra találtak.² Pataki alispán otthonának legfőbb ékességei mégis második feleségétől származó gyermekei voltak, a négy fiú mellett a három leány: Emilia, Katinka és Anna.³

A szülei ház és a kollégium komorsága után Gyulainak úgy tetszhetett, mintha a Pataki-házban a napfény, maga az élet mosolygott volna feléje. Mindazáltal szemében az otthonias szobák, az oszlopos tornác, a virágos kert csak háttérül szolgáltak a főszemély, Emilia alakjához. Emilia, ki 1827 szept. 30-ikán született, igazi feszlő rózsabimbó volt, mikor 1843 nyarán Gyulaival először találkozott. Bár egész valója hódításra termelt, szépségének titka inkább vonzó egyéniségében rejtett. Ilyennek tűnik fel azon az arcképen is, melyet egyik tisztelője, Mezei József, annyi megértéssel festett róla.⁴ Rendkívül karcsú termete légies jellemet adott alakjának, mégis karjai oly edzetteknek látszottak, hogy kezébe egyaránt beleillett a báli legyező, mint a könnyű lovaglóstör. Arcának vonalain nőies báj ömlött el; míg azonban vékony, kissé össze-

¹ A deési Pataki-ház fényképét s a rája vonatkozó adatokat Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő szerezte meg számomra deési rokonai útján; az ő szalónjában láttam az ősi családi bútorokból is néhány darabot.

² Kovács Samu: *Visszaemlékezések 1830—1850*. Deésen. 1887. 36. l.

³ Herepei János, kolozsvári levéltáros kimutatása szerint Pataki Dániel s Barthos Anna leányai a következő sorrendben születtek: Emilia 1827 szept. 30-ikán, Katalin 1829 máj. 8-ikán, Anna 1831 dec. 18-ikán.

⁴ Pataki Emilia arcképe, melyet Mezei József, Petőfi barátja festett, Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van. Az olajfestmény alján a következő aláírás olvasható: «Mezei 1851.» A kép tehát 1851-ből való.

szorított ajkának szögleteiben önuralom s erély vonult meg, addig barna szemének mély tekintetéből, szépen ívelt szemöldökéből, nyílt homlokából szellem s éles ítélőerő tűnt elő. A komoly hatást csak növelte a gazdag sötétbarna haj, mely kibontva mélyen derékgig ért, egyébként pedig, mint Mezei festményén, gonddal font koszorúban emelte ki a jelentős fej körvonalait.

Az érdekes külsőt igazolta a belső élet jellemző összetétele. Pataki Emilia kedvét találta ugyan a szellem műveiben, de époly örömet kivette részét a háztartás gondjaiból is. Egy későbbi levelében kedélyesen írja magáról és hugáról, hogy testestül-lelkestül űzik a szabómesterséget.¹ Műveltségére nevelkedésének köre, főképp bátyjával, Ferenczel való benső viszonya hatott; ő élesztette benne az irodalom szeretetét is. Ügyessége s okossága azonban megóvta a szép lelkek túlzásaitól. Örömet áldozott időt, fáradságot virágainak s könyveinek, de •mestanyos szervezetét époly kellemes izgalom fogta el, ha egy-egy jó táncos karján végigröppülhetett a báltermen, vagy ha paripájának hátán bebarangolhatta a vidéket. Emléktárgyai között máig is őrzik kegyeletes kezek fehér csontlemezü selyem legyezőjét s lovaglóstórárt, mely a gyakori használat nyomait viseli magán.² Egyéniségének varázsát az a néhány fennmaradt aranyozott szélű emléklap jelzi, melyeken egykor tisztelői fejezték ki érzelmeiket. Közöttük egyik legrégebb Pataki Ferencnek 1841 okt. 24-ikén Emilia napjára írt emléklapja,³ mely ékes szavakkal kíván «a viruló rózsaszálnak méltó helyet Erdély rényes hölgyeinek koszorújában, majd egy minden érdemekkel felruházott férj kebelén». A családi hagyomány ma is mint rendkívül szellemes hölgyet emlegeti Pataki Emiliát. Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő is csak a szépet és jót hallotta róla anyjától, Pataki Gyuláné Herepei Ottiliától, ki mindig a rajongó csodálat hangján emlékezett meg Emiliáról, egykori barátnéjáról és sógornéjáról.⁴

Hol, mikor látta először Pataki Emiliát Gyulai, a virágos kertben vagy a fehér leányszobában-e, fényes napvilágnál

¹ Pataki Emilia a szóban forgó levelet a múlt század ötvenes éveinek közepén Herepei Ottiliához írta, ki később Pataki Gyula neje lett. A levél Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

² Pataki Emilia legyezőjét és lovaglóstórárt Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő őrzi gyűjteményében. Itt maradt fenn az a fénykép is, mely Pataki Emiliát lovaglóruhában s ülőhelyzetben ábrázolja, amint egyik kezében lovaglóstórárt tartja.

³ Pataki Emiliának bőrkötésű emlékalbuma az aranyozott szélű lapokkal együtt Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

⁴ Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnőnek ez alkalommal is mély hálaomat fejezem ki azért, hogy a Pataki-családra vonatkozó adatait közölte velem, s hogy a gyűjteményében levő emléktárgyakat rendelkezésemre bocsátotta.

vagy fátyolos alkonyattal-e — nem tudjuk; csak az bizonyos, hogy az első találkozás elemi erővel forgatta fel lelkét. A hatásban egyaránt része volt az ábrádnak és valóságnak. Négy év múlva maga Gyulai így vázolta feldúlt lelkének mozgalmait: «Megérkezésem után már másnap szerettem, szerettem tizenhat éves lelkem hő ábrándjaival. Emilia nem volt igen szép, oly szellemdús sem talán, mint amilyennek hírellek, de volt valami lényében, mi lelkemhez szólott. Mintha szívem testvére volna ő, mintha rég keresné beteg lelkem, mintha mindig róla álmodtam volna. De mit tudom én, hogy miért szerettem? Ki fejt meg a szerelem rejtélyeit? Még egyszor mondom, szerettem őt.»¹

A visszaemlékezésben tévedés a tizenhat év, minthogy Gyulai tizenhét éves volt az első találkozás idején, de a rajz találó. Eleinte inkább az ábrándkép, később inkább a valóság uralkodott a költői lélek világán. Valamelyes szakadás mindvégig megmaradt szerelmében. Amennyire érezte költői ábrándjaihoz való jogát, époly bátortalan volt a deési alispán ünneptel leányával szemben. Hasztalan kereste a fogyatkozásokat Emilia külsején és egyéniségében, végül is hódolattal kellett előtte a kritika fegyereit leraknia. Annál lesújtóbb volt ítélete, ha magára, jelentéktelen jelenére s bizonytalan jövőjére gondolt. Saját szavai szerint nem hitte, hogy a szép leány szerelmessé lehessen belé, s igen magasnak képzelte az alispánékat. Azt is mondja, hogy semmitől sem irtózott úgy, mint megsérteni valakit vagy nevetségessé válni. Leginkább az 1843-ik év nyarára illik következő vallomása is: «Kerültem találkozni vele, mert arcom, beszédem elárul, s csak titokban kívántam látni őt; órákig elnéztem kerti lakom függönye mögül, midőn virágait öntöze, órákig elmélyedtem látásán, ha a kertben olvasott vagy sétált, de soha egy pillantásom, egy célzásom vagy szavam sem árulá el szerelmemet. De úgy tettszét, hogy mégis ezek nélkül is ért ő engem.»²

Az elfojtott szerelem élesztésére mennyi alkalmat nyújtott a mindennapi érintkezés! Mily boldogság lehetett Emiliát hallani, mikor a szép leány valamelyik kedves költőjének költeményét szavalta! Ilyenkor a költői gondolatnak művész tolmácsolójában lelki rokonára ismerhetett Gyulai. Époly gyönyörűséggel nézhette máskor a táncoló párok között Emilia könnyed mozdulatainak báját; legfeljebb azt sajnálhatta, hogy nem tanult s nem tud táncolni. Ha termetre nézve nem is versenyezhetett a deési bálterem arszlánjaival, lelkes arca, moz-

¹ Az idézet Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt leveléből való, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

² Gyulai Pál a Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levelében nyilatkozott részletesen szerelméről.

gékony kedélye, ötletes társalgása nagy előnyt biztosítottak neki Emilia szemében. Még inkább felkölthették a költői lelkű leány érdeklődését Gyulainak első irodalmi diadalai, s Emilia, kinék a költészet és természet annyi boldog órát szerzett, bizonyára örömet cserélt eszmét a rokon gondolkodású ifjúval az újabb irodalmi törekvésekről vagy a Szamos völgyének szépségeiről. Ily meghitt együttlétre célozgat Gyulai 1844-ben Laurához intézett irodalmi leveleiben, mikor Pataki Emiliára gondolva, emlegeti, mily sokszor szavalta előtte barátnéja Garay *Kontját*, mint lelkesültek közös olvasmányukért, Sand *Léliájáért*, s mint keresték fel együtt kedves kirándulóhelyüket, a kúszó növényekkel borított, magas hegy szirtoltárát.¹ Emilia, mint Gyulai sejtette, bizonyára keresztüllátott a titkolt szerelem fátyolán, de nem tartozott az olvadékony természetek közé. Esze és önérzete elég ellentálló erőt adott neki a néma szerelem ostromával szemben, jó szíve pedig megvédte a kacérság örvényeitől. Így bár Gyulait többször kitüntette vonzalmának és nagyrabecsülésének jeleivel, rokonérzése sohasem terjedt az őszinte barátság határain túl.

Valószínű, 1843 nyarán Gyulait boldoggá tette Emiliának bizalmas közelsége, úgyhogy titkolt szerelmének hangulata búzájjal vonta be egész környezetét: Deést, a régi várost és regényes vidékét. A sudár tornyú, ódon, csücsíves református templom mélyebben meghathatta lelkét, mióta Emiliát látta benne imádkozni. A girbe-görbe, egyenetlen utcák is szinte megszépültek képzeletében, ha valamelyik utcaszögleten az ismert, kedves leányos alak bukkant eléje. Azután — egyik irodalmi levele szerint is — hányszor állott meg Deés felett a szirtes Rózsahegyen, melynek lábánál a Kis- és Nagy-Szamos egyesül! Hányszor nézte el a magasból, mint siet a két folyó virágos mezőkön s lombkoszorús réteken keresztül egymás kebelére! Ilyenkor talán az elragadó táj is két szív egyesülésének reményével kecsgettette az ábrándozó ifjú költőt. Nem csoda tehát, hogy 1843 augusztusának végén boldog emlékek raja vette körül Gyulait, mikor búcsút vett a Pataki-háztól, s mikor a Kis-Szamos völgyében Kolozsvár felé törekedve, a távolból még egyszer megpillantotta a deési református templomnak égbe nyúló tornyát s a Rózsahegy tetéjét.²

A távolság különbözőképen hatott a regényes történet két hősére. Ha Emilia eleinte örömet gondolt is vissza Gyulaira,

¹ Lásd Anday kolozsvári leveleit a Regélő Pesti Divatlap 1844-ik évi folyamának első felében a 3. (jan. 11.), 28. (ápr. 7.) s 49. (jún. 20.) számokban.

² Deésnek és környékének rajzához több becses adatot szolgáltatott a következő munka: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. III. 1900. Irtá — Tagányi Károly, Réthy László és saját kutatásai alapján — Kádár József.

hamar elfoglalta magát megszokott munkakörében s a deési társadalmi életben; lelkének összhangját nem tudta megzavarni az emlékezés. Gyulai napjait is állandó gonddal töltötték meg jogi tanulmányai, tanítványai s anyjának nehéz küzdelmei; magános óráiban azonban annál többször visszatért felejthetetlen nyári emlékeihez. Képzelete ragyogó fénnel vette körül a Pataki-házat s a ház legnagyobb értékét, Emiliát, úgyhogy utánuk való vágyódása mind szenvedélyesebb jellemet öltött. Ábrándozásra utalta tartózkodó természete is; saját szavai szerint, míg a családnál volt, soha senkinek, még legbensőbb barátainak sem szólt egy szót sem érzelmeiről.¹ Így hatalmasodtak el lelkén magányának csillogó eszméi.

Újabb találkozásra csak az iskolai szünetek adtak alkalmat. Ezeket — Szász Károly püspök feljegyzése szerint is — Gyulai Deésen Pataki Dániel házában töltötte el.² A kedves körbe annál örömebb siethetett, mivel ott mindenki családtagnak tekintette. Ilyen szünet volt 1843-ban a szüreti és karácsonyi, melyeknek mindegyike három-három hétig tartott.³ A szép napok állandó izgalomban tartották a költői kedélyt, s a változó kedélyhangulatokba belejátszott a színes őszi természetnek s a fehér téli világnak hatása is, melyek új szépségekkel hintették tele a Szamos völgyét.

A karácsonyi szünet élményei bírhatták rá Gyulait, hogy a nyilatkozásnak eredeti módját kísérelje meg. Szerelme találékonnyá tette. Ekkor kezdte vidéki barátinjához, Laurához intézett kolozsvári leveleit írni, melyek «Anday» írói névvel a Regélő Pesti Divatlap 1844-ik évi folyamának első felében jelentek meg.⁴

A levelek vonatkozásai annyira összehangzanak Gyulai egyéniségével, hogy Gyulai szerző voltában nem kételkedhetünk. Anday épúgy lelkesül a színházért, épúgy nem tanult és nem tud táncolni, mint Gyulai;⁵ rá vallanak a levélírónak jogászbáli hírei, kedvelt olvasmányai s irodalmi cél-

¹ Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levele szerint.

² Szász Károly: *Gyulai Pál*. (Vasárnapi Ujság. 1869. 50. [dec. 12-iki] szám.)

³ Lásd az iskolai szünetekre vonatkozó rendelkezéseket Török István dr. munkájában, *A kolozsvári ev. ref. collegium története* III. kötetében (1905.), a 128. lapon.

⁴ Anday leveleit a következő számok tartalmazzák: 3. (jan. 11.), 10. (febr. 4.), 19. (márc. 7.), 24. (márc. 24.), 25. (márc. 28.), 28. (ápr. 7.), 37. (máj. 9.), 49. (jún. 20.).

⁵ Amint Anday a Regélő 10. (febr. 4.) számában mondja, hogy gyermekéje óta nagy színházbarát, épúgy Szász Károly püspök is a Vasárnapi Ujság 1869 dec. 12-iki számában a gyermek Gyulai Pált úgy rajzolja, mint aki, hacsak tehetné, mindig a színház körül settenkedett. Anday a Regélő 28. (ápr. 7.) számában sajnálja, hogy nem tud táncolni, Gyulai pedig a *Nők a tükkör előtt* bevezetésében említi, hogy nőismerőseinek sohasem volt táncosuk.

zásai is.¹ S amint az «Anday» írói név mögül mind határozottabban bontakozik ki Gyulai lelki arcképe, époly biztosan tűnnek elő Andaynak Laurára vonatkozó megjegyzéseiből Pataki Emilia jellemvonásai is. Laura époly örömet idézik virágai között vagy mélyed el egy-egy jó regény olvasásába, épúgy szeret szavalni, himezni s táncolni, mint Pataki Emilia.² Rá mutatnak az irodalmi levelek megindításának körülményei is. Minthogy az első levél 1844 jan. 1-jéről kelt, Gyulai Deésen Pataki Emilia közelében bukkant a költői levelezés gondolatára s első levelét is titkolt szerelmének izgalmai között fogalmazta meg. Emiliának szóltak tehát Anday levelei s bennük a legbensőségesebb nyilatkozatok.

Tulajdonkép Pataki Emilia egyénisége előtt hajol meg Gyulai, mikor Laura iránt érzett szerelmét elemzi, vagy Laura szemének bűvös hatalmát ismeri el.³ Róla ábrándozva bánja örökké, hogy nem tud táncolni, s hogy karjai nem érinthetik szép vidéki barátnéjának karcsú derekát.⁴ Még nyiltabban, még sóvárgóbb érzésekkel sóhajt Pataki Emilia után abban a májusi, egyúttal utolsó levelében, mely a Regélő Pesti Divatlapnak 1844 jún. 20-iki számában jelent meg. Mikor ugyanis szerelmének ébredését épúgy kapcsolatba hozza kedvesének virágos kertjével, mint Szász Károlyhoz írt 1847-ik évi dec. elsei levelében, akkor csak Pataki Emiliára s a deési virágos kertre vonatkozik következő szerelmi vallomása: «Eddig kis kerted is más alakot válthatott magára, oly elragadót, mint mult tavasszal, midőn virágaid közt téged, legszebb virágot, legelőször láttalak. Szeretnék látni, mint munkálkodol virágtábláidon, szeretném látni átszellemült arcodat, midőn végezte házi kötelességedet, a tavasz keblére borulsz, kipiheni magad s álomba ringatni lelkedet.»

Vajon tudott-e minderről Pataki Emilia? A magyar hölgyközönséggel együtt ő is örömmel vette kezébe a Regélő

¹ Jól összehangzanak Gyulainak jogász voltával a Regélő 10. (febr. 4.) számában a jogászbábi előkészületekre, főkép a zajos gyűlésekre vonatkozó bizalmas közlések. Hogy Gyulai Sand *Léliáját*, Anday és Laura közös olvasmányát, szerette, bizonyítja Sükei *Hulló csillagok* című költeménykötetének kiadatlan bírálata s benne a *Léliából* vett idézet. Gyulai mondhatta a Regélő 3. (jan. 11.) számában azt is, hogy Kolozsvár környékének szépségéről egyszer már nem valami elismerőleg írt, mert a Regélő 1842-ik évi 34. (ápr. 28.) számában valóban ily értelemben bírálta Kolozsvár fekvését. Ő idézhette legkönnyebben a Regélő 24. (márc. 24.) számában «egy ifjú költő» után, hogy «a szem sugára bűvös», mert az idézet épen az ő *Ősídőből* című költeményének egyik sora, mely az Athenaeum 1843-ik évi folyamában jelent meg.

² Gyulai a Regélő 19. (márc. 7.) számában említi, hogy Laura minden megtakarított fillérért könyveire költi, a 49. (jún. 20.) számban pedig Laurát virágai közt mutatja be; Laura táncát és műhímzését a 28. (ápr. 7.) számban, szavalását a 3. (jan. 11.) számban érinti.

³ Regélő Pesti Divatlap. 1844 jan. 11-iki szám.

⁴ Regélő Pesti Divatlap. 1844. ápr. 7-iki szám.

Pesti Divatlapot, hiszen figyelmét egyaránt lekötötték benne az izléses divatképek, a vidéki, főképp deési és kolozsvári tudósítások, valamint a magyar szépirodalom újabb jelenségei. Érdeklődését még inkább fölkellette a lap, mióta Gyulai Pál s Pataki Ferenc is benne kerestek irodalmi törekvéseik számára színteret. Jól számított tehát Gyulai, mikor Pataki Emiliára gondolva, Anday első levelében azt ígérte Laurának, hogy a Regélő útján juttatja el hozzá leveleit. Másrészt Pataki Emilia is hamar ráismerhetett Andayban Gyulaira. A levelezés titkáról egyet-mást Pataki Ferenctől is hallhatott, ki, mint Gyulainak kollégiumi lakótársa, bizonyosan tudta, hogy ki volt a Regélőnek kolozsvári tudósítója. Mihelyt pedig az éleseszű leány a levelek szerzőjét ismerte, könnyen elérthette Laura jellemének rajzában a saját személyére vonatkozó célzásokat. A rejtett szerelmi vallomást egészítette ki az a dal, mely a Regélő Pesti Divatlapnak 1844 máj. 2-iki számában *Laurához* címmel s Gyulai nevével jelent meg.¹ A dal tele volt epedő vágygyal, s ha Pataki Emiliának nem súgta volna meg szíve, a dal címe is elárulhatta volna neki, hogy az ő szép szeme és néma ajka indította Gyulait szerelmi sóvárgásra.

Bármennyire tisztán látta is azonban Pataki Emilia a Regélőben Gyulai sorainak rejtett értelmét, semmi sértőt sem találhatott bennük. Sőt lehetetlen, hogy költői kedélyére hatással ne lett volna az a csillogó szellemesség, mely Gyulai vallomásán előmlött. Maga Gyulai is tapasztalatból beszélhetett, mikor két év múlva Emiliával kapcsolatban így nyilatkozott: «Jól tudom én, hogy soha nő, legyen az bármily szép, szellemű vagy magasrangú, meg nem haragszik, ha másban érzeményeket, vágyakat kelt.»² A kedvező hatás azonban legfeljebb abban jelentkezhett, hogy Emilia a legközelebbi találkozás alkalmával melegebben üdvözölte Gyulait s szívesebben időzött társaságában. Úgy látszik, Gyulainak egyelőre ennyi is elég volt arra, hogy tovább ábrándozzék. A husvéti szünetet, mely 1844-ben április három első hetére terjedt,³ Deesen töltötte csak a husvétii ünnepekre rándult át Bethlenbe, hová legátusnak hívták.⁴ A deési környezet bája s Emilia egyéniségének varázsa sugallta neki *Laurához* című szerelmi költeményét is. Ezt épúgy itt kellett írnia, hogy a május 2-iki Regélőben,

¹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 58., 59., 163. l.

² A nyilatkozat Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt leveléből való. A levél eredetije 1919-ig Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő hirtokában volt; ekkor a forradalom felelőtlen elemei vették el tőle. Pontos másolatát előzetesen Herpeji János, kolozsvári levéltáros készítette el.

³ 1844-ben husvét vasárnapja ápr. 7-ikére esett; a husvétii szünet három hétig tartott.

⁴ A kolozsvári ref. kollégium iskolai törvényszékének jegyzőkönyve, az 1840-től 1847-ig terjedő kötetnek 150. lapja szerint.

megjelenhessék, mint ápr. 13-iki kolozsvári levelét, mely máj. 9-ikén került közlésre. Deési emlék lehet a Regélő jún. 20-iki számában Gyulainak májusi, egyúttal utolsó kolozsvári levele is, melyből a tavaszi virágnylás hangulata csap felénk. A pünkösdi szünet ugyanis 1844-ben május utolsó két-hetére esett,¹ s ha a levél ekkor keletkezett, jún. 20-ikán még megjelenhetett.

Nagyobb változást a nyári iskolai szünet sem hozott a regényes viszonyba, bár Gyulait sok szép emlékekkel gazdagították deési júliusi és augusztusi élményei. Ekkor már több ismeretség kötötte Deéshez, s közülük különösen értékesnek tarthatta fiatal költőtársának, Medgyes Lajosnak barátságát, kit júl. 7-ikén választott papjává a deési ref. egyház.² Költői kedélyét mélyen meghatotta a viruló hegyvidék is rohanó folyóival s messzeségbe vesző hegyhullámaival, mégis gondolat- és érzelmvilágának középpontja Emilia maradt. A szép leány egyénisége egy év alatt teljes pompájában nyílt ki. Termete könnyedebbnék, tekintete mélyebbnék, szelleme gazdagabbnak, nőisége hódítóbbnak tűnt fel; tizenhetedik évének varázsával színte arra volt hivatva, hogy költői eszményképpé váljék. Úgy látszik, Gyulai gyakran volt együtt Emiliával; vagy kedvelt könyveiből olvasott fel neki, vagy a megélénkült irodalmi és politikai élet kérdéseiről beszélgetett vele. A gyönyörű órák emlékét idézte fel egy 1848-ik évi költeményének következő szakaiban is:

Együtt ültünk a bércek szép honában,
Elrejtett völgyek virányos ólén.
Együtt néztük a hajnal támadását
A természet s hazánk borús egén.

És álmodoztunk a kettős tavaszban...
Ah mennyit nem s miről nem álmodánk?!...
Fényképeit a szabadság s dicsőség
Szent ihletésben árasztá reánk.³

A közös eszmények közelebb hozták Emiliát Gyulaihoz, úgyhogy vonzalmuk néha a család tagjainak is szemet szúrt. Míg azonban Emiliát Gyulaiban inkább eszméinek teljesebb visszhangja vonzotta, addig Gyulai a közös eszményben is szerelmének ügyét látta. Ezért hajolt kedélye borongásra,

¹ 1844-ben pünkösöd vasárnapja május 26-ikára esett; a pünkösdi iskolai szünet két hétig tartott.

² Erdélyi Híradó. 1844-ik évi 58. (júl. 19.) szám.

³ Az idézett költemény címe: *Emléklapjaimból*; keltezése: «1848 dec. 2-án». Először megjelent 1850-ben a Magyar Emléklapok IV. füzetében, másodszer Papp Ferenc gyűjteményében: *Gyulai Pál irodalmi emlékeiben* a 102., 103., 169. lapokon.

s a Pataki-családban fennmaradt hagyomány szerint is a kerti házban, mely lakásául szolgált, egyre-másra írta a szerelmes verseket. Az 1844-ik évi nyár hangulatát őrizte meg *Hozzá* című szerelmi dala is, mely a Pesti Divatlapnak 1844 szept. 6-iki számában saját nevével jelent meg.¹ Benne is úgy szerepel a szeretett barna leány, mint dalnak, könnynek s emésztő bánatnak forrása.

Még egy évig tanította Gyulai a Pataki-fiúkat. A hosszú kolozsvári hónapok csak növelték Deés után való vágyódását. Most még irodalmi leveleiben sem érintkezhetett Pataki Emiliával, minthogy a Regélő Pesti Divatlapot 1844 júl. 1-jén Vahot Imre vette át, ki mind szűkebb térre szorította össze a vidéki tudósításokat. Titkolt szenvedélye már-már annyira elhatalmasodott, hogy a nyilatkozás szinte életkérdéssé vált számára. Hányszor szeretne volna Emilia előtt feltárni lelkének egész tartalmát, de az utolsó pillanatban mindig visszartartotta valami. Szerelmének e válságos korszaka leginkább összeesik az 1844-ik évi szüreti és karácsonyi szünettel. Ekkor újra láthatta Emiliát hódolattól körülveve, s a szép leány őszinte vonzalmából talán a saját költői vallomásaira adott választ olvasta ki. Szívének sorsdöntő perceit ő maga így rajzolja 1847 dec. elsején Szász Károlyhoz írt levelében: «Boldog voltam, és szomjú lelkem nyilatkozni vágyott. Egy este nem valának honn szülői, s én regényt olvastam neki. Kis testvérei a külső szobában játszottak, bátyja nem vala velünk. Egyik testvérei közül reánk csapja az ajtót, kinyitni mindketten egyszerre ugrunk föl. Ugyanazon eszme, ugyanazon félelem. Ó szeret, én nyilatkozom. Ekkor belép bátyja, az én jó barátom, és — elhallgattam.»² Az egész jelenetből látszik, mennyire kitüntette Pataki Emilia Gyulait bizalmával. Az egyik testvér is, ki az ajtót becsapta, bizonyára a bensőséges együttlétet akarta megzavarni. Mégis Gyulai tévedett, mikor Emilia izgott mozdulatában a fellobanó szerelem jelét fedezte fel. Emilia alig látta át teljesen, mi ment végbe barátjának lelkében, s inkább csak a ferde helyzetből akart kiszabadulni. Az is kérdés, vajon Gyulai nyilatkozott volna-e, ha Pataki Ferenc megjelenése meg nem zavarja. Úgy tetszik, mintha a jelenet csúcspontján saját kétkedéseinek is része lett volna abban, hogy a szó ajkára fagyott. Csak az volt bizonyos, hogy a sorstól felkinált perc örökre eltűnt visszahozhatatlanul.

Még kevésbé kedvezett Gyulai ábrándjainak az 1845-ik év. Pataki Emiliához való viszonyában értékes láncszem lazult meg febr. 1-jén, mikor Pataki Ferenc bevégezte kollégiumi

¹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 59., 60., 163. l.

² Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

tanulmányait s a kir. táblára távozott;¹ ettől fogva Gyulai és Pataki Emilia ritkábban nyertek egymásról bizalmas értesüléseket. A húsvéti szünet sem ütött ki valami szerencsésen. Gyulai ugyanis ezúttal Sárosmagyarberkeszre Szatmár megyébe volt legációba híva,² s utazását rendkívül megnehezítette a havazás és a Szamos áradása.³ Deésen is csalódás várt reá, minthogy Pataki Emiliát egészen lefoglalta a kisedővíz javára tervezett női kézimunka-kiállítás rendezése s a vele kapcsolatos táncvigalomra való készülés.⁴ A két heti pünkösdi szünet is nagyrészt utazásban telt el. Alig nézett körül Gyulai Deésen, máris tovább kellett utaznia Bálványosváráljára, hol az ünnepeken mint legátus prédikált,⁵ visszaérkezése után meg csakhamar indulnia kellett tanítványaival együtt Kolozsvárra.

Minél kevesebbet időzött Gyulai Pataki Emilia társaságában, annál inkább elváltak útjaik. Emiliát nemes becsvágy vonta Deés társadalmi élete felé, s kiváló tehetsége évről-évre jelentősebb szerepet biztosított számára. Különösen nagy ünneplésben volt része az 1845 jún. 4-iki estélyen, melyre az erdélyi ref. egyház zsinata és a kisedővíz alapkövetétele valóban előkelő közönséget gyűjtött össze. A hirlaptudósítók az estély fénypontjaiként Malom Lujza énekét s Pataki Emilia szavalatát emelték ki.⁶ Emilia Vörösmartynak *Az úri hölgyhöz* című ódáját szavalta, s az Erdélyi Hiradó tudósítója szerint minden mozdulata és minden hangja elárulta, hogy teljesen átértette s átértette a mélyértelmű költeményt. Emilia diadalát kiegészítette az az elismerés, melyet Pataki Dániel alispán a hivatalos ünnepek ügyes rendezésével szerzett magának. Az erőlyes alispánra s ünnepele leányára egyaránt célozhatott tehát az Erdélyi Hiradóban e megjegyzés: «Ahol ember kell a gáton, mindenfelől a 'Pataki' név hangzik.»⁷ Ezek után a Pataki-család duzzadó reményeivel szemben hogyan hivatkozhatott volna Gyulai, a szegény legátus deák, szerelmének jogaira? Valószínű, a nyári vizsgák után júliusban még egyszer elment Deésre, de csak azért, hogy búcsút vegyen a Pataki-háztól s a ház büszkeségétől, Emiliától. Az elválás bánatos hangulata

¹ Pataki Ferenc «Testimonium scholasticum»-a szerint 1845 febr. 1-jén végezte be jogi tanulmányait a kolozsvári ref. kollégiumban; tisztviselői minősítvényi táblázata szerint pedig királyi táblai szigorlatának ideje 1847 jún. 16. Mindkét irat Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

² A kolozsvári ref. kollégium iskolai törvényszékének jegyzőkönyve, az 1840-től 1847-ig terjedő kötet 187. lapja szerint.

³ Erdélyi Hiradó. 1845 ápr. 8-iki szám.

⁴ Pesti Divatlap. 1845 tavaszhoz 17-iki szám.

⁵ A kolozsvári ref. kollégium iskolai törvényszékének jegyzőkönyve, az 1840-től 1847-ig terjedő kötetnek 189. lapja szerint.

⁶ Pesti Divatlap. 1845 nyárhó 10-iki szám. — Erdélyi Hiradó. 1845 jún. 17-iki szám.

⁷ Erdélyi Hiradó. 1845 jún. 20-iki szám.

még 1847-ik évi dec. elsei levelében is megrezdül, főképp a következő részben: «Midőn eljöttem a háztól, egy emléklapot adott s kezét nyujtá a búcsúra. Az emléklapra még nem tudtam verset írni, kézzsoritása pedig egyetlen pont multamban, hol emlékezetem édesen megpihen.»¹

Mint Gyulai többször említette, két évet töltött a Pataki-családnál.² Mivel adataink szerint 1843 nyarán került a családhoz, búcsúzásának idejét az 1845-ik év nyarára kell tennünk. Deési emlékeihez éppannyi öröm, mint bánat fűződött. Maga írja az elmúlt két évről: «Oly jól esik visszaemlékezni néma szerelmem ábrándos napjaira, s mégis oly sötét bánat és vér-lázító bosszúság fog el.»³ Leginkább gyávasággal s a női lélek ismeretének hiányával vádolta magát, pedig sötétlátásával csak önmagát csalta. Amit gyávaságnak nevezett, az gyengédség volt, s amit tudatlanságnak tartott, az a nőiség valójába vetett hit volt. Mindez jellemének alapvonásaihoz tartozott, s épazért vonzotta oly ellenállhatatlanul az a magasabb erkölcsiség, mely Pataki Emilia világnézetében egész költőiségével nyilatkozott. Innen magyarázható, hogy Emilia a búcsúzás után is megmaradt Gyulai eszményképének. Gyulai tisztán látta szerelmének reménytelen voltát, azért sokszor küzdött ellene, de hasztalanul. Léleki küzdelmeit, melyek a Pataki-családtól való megválása után két évet dúlták fel, maga így érintette 1847 dec. elsei levelében: «Azóta újra két év tölt el; ritkán látom, még ritkábban beszélek veled, de annál többet gondolok reá.»⁴

Bármennyire elszakadt azonban Gyulai Pataki Emiliától, néha mégis megfordult társaságában. Így látogatott el 1846 pünkösdjén is Deésre,⁵ hogy találkozzék barátjával, Pataki Ferencel, s bátyjával, Gyulai Ferencel, ki ekkor a deési színpadon szerepelt.⁶ Útjának tulajdonképeni célja mégis az volt, hogy Pataki Emiliát újra láthassa a régi környezetben, hol egykor annyit ábrándozott vele s utána. A találkozás újra fellobbantotta szenvedélyének tüzét, költői hangulatai pedig *Virágnak mondanálak* kezdetű dalában nyertek művészi alakot. Mint maga beszéli el, költeményét Deésről visszatértében a jeníi fogadóban írta, hol szekeret várva, beült egy szobába és sűrű pipafüst mellett elmerengett. Saját szavai szerint kinos.

¹ Gyulai Pál a levelet 1847 dec. elsején Szász Károlyhoz intézte.

² Gyulai Pál a két évet Szász Károlyhoz írt 1847 dec. elsei levelében s Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt levelében említi. — Szász Károly püspök is a Vasárnapi Ujságnak 1869 dec. 12-iki számában Gyulai Pálról szóló cikkében azt írja, hogy Gyulai 1843-tól 1845-ig volt Pataki Dániel gyermekeinek tanítója.

³ Gyulai Pál így nyilatkozik Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levelében.

⁴ Gyulai az itt érintett levelet is Szász Károlyhoz intézte.

⁵ Gyulai Pál a Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt levelében emlékezik meg deési útjáról.

⁶ Erdélyi Híradó. 1846-ik évi 197. (máj. 28.) szám.

édes érzelem fogta el, az érzelem gondolatokat ébresztett benne, s a gondolatok dallá alakultak.¹

A költemény nagyobb jelentőségre azáltal tett szert Gyulai szívének viszonyaiban, hogy *E. . . .hoz* címmel s Gyulai nevével jelent meg a Pesti Divatlapnak 1846-ik évi szept. 12-iki számában. Ez tehát már nyilvánvalóbb szerelmi vallomás volt, mint akár Anday levelei, akár Gyulainak eddigi szerelmes versei. Maga Gyulai is csak akkor riadt meg a zavart hatástól, mikor a költemény címére először Pataki Ferenc hívta fel figyelmét,² s mikor a címben mások is Pataki Emilia nevéet fedezték fel. Félt, hogy költői célzásai Emiliának keserűséget szereznek, s szerette volna, ha költeményét sohasem írta volna meg. Ezért kérte fel jó barátját, Pataki Ferencet 1846 dec. 3-ikán írt levelében, hogy mentse ki eljárását Emilia előtt.³ Aggodalmait következőkép foglalta össze: «Én ugyan nem tudom, hogy Emilia mint vélekedik az egész dologról, de azt hiszem, megütközött mégis, hogy én, kihez két év alatt oly becsülettel viseltetett, ilyeneket írok, midőn a legkevésbé sem bátorított föl még távolról is.» Gyulai védekezésül költeményének történetét adta elő s majdnem új szerelmi vallomásba bonyolódott, mikor a költemény címét így okolta meg: «Szórakozottságból a dalt Emiliához címezém. Meglehet azért, hogy az általam ismert hölgyek közt Emiliához viseltettem legtöbb tisztelettel; meglehet, hogy ábrándképeim közt az ő vonásai is megjelentek.» Nehezebben sikerült azonban annak magyarázata, hogyan került a nyomtatásba az *E. . . .hoz* cím. E szerint Gyulai ezzel a címmel írta be dalát verses könyvébe, s mikor 1846 nyarán elfoglaltsága miatt másra bízta a dal lemásolását és elküldését, az illető a verses könyvben talált címmel küldte el a verset a Pesti Divatlapnak.

A költemény, mely annyi gondot szerzett Gyulainak, valóban eltévesztette hatását. Amennyire meghatották Pataki Emilia lelkét a költői szépségek, annyira bántotta a nyilvános célzás, mely ezer találgatásra adott alkalmat. Emilia tudta, hogy a vidéki társaság annál kiméletlenebb lesz vele szemben, minél inkább meghajolt egykor szellemi felsőbbsege előtt, s tudta azt is, hogy joggatlanul éri a gyanúsítás. Valószínű, Gyulai védekezése sem elégítette ki; azért, ha mással nem, legalább hallgatásával s tartózkodásával akart a költői képzelet kicsapongásainak határt szabni. Emilia neheztelese teljesen meggyőzhette Gyulait, hogy számára csak a lemondás marad hátra. Abrándvilágának összeomlása még évek mulva is meg-

¹ Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt levele szerint

² Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt levele szerint.

³ A levelet, mely 1919-ben a forradalom idején Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottília úrnő birtokából eltűnt, Herepei János, kolozsvári levéltáros, másolta le számomra.

dobogtatta szívét. A csalódás fájdalma hatja át sorait 1851 okt. 3-án Szilágyi Sándorhoz írt levelében is, mikor szerelmének visszautasítását így adja elő: «Midőn ő egy költeményem miatt ezelőtt négy évvel sértve érezte magát, mert bár talán hízelt hiúságnak, hogy versbe foglalták bájait, de szégyennel gondolt arra, miként még azt hiszik, talán ez ágrólszakadt poetával viszonyban van: már akkor minden reményről letettem, és szerelmem csak emlékezet lőn, költői ábrándom tápláléka.»¹

Az 1846-ik év pünkösdjé óta egyelőre véget értek Gyulaiak deési kirándulásai, minthogy az év második felében már Bethlen János gr. családjában nevelősködött. Még kevésbé jutott el Deésre 1847-ben, mikor nevelői gondjai mellett utolsó vizsgái s irodalmi tervei, majd köztanítói teendői minden idejét lefoglalták. Minél inkább elvesztette azonban szem elől Pataki Emilia alakját, annál nagyobb szenvedéllyel ragaszkodott költői ábrándképéhez, mintha a költészettel akart volna kárpótlást venni a valóságért. Ily ábrándos hangulattal tekint vissza 1847 tavaszán szerelmének történetére *Utóhang* című költeményében.² Ezt követi az év végéig még egy csomó vers majd a szenvedély torz kitöréseivel, majd a melázás légies álomképeivel.³ Az ellentéteknek e hirtelen változása is a lélek látát árulja el. Leginkább erre a korra, az 1847-ik évre illik Gyulai 1847 dec. elsei levelének az a része is, melyben Pataki Emiliához való viszonyát, a valóság és ábránd küzdelmét így jellemzi: «Ha Kolozsvárott van, befutkosom az utcákat, csak-hogy láthassam, de megszólítani sem merem; ha pedig szólok vele, ostobán viselkedem. És ha eltávozott, nevetem magam és ábrándozom és verset írok hozzá.»⁴

Sokszor Gyulait magát is fárasztotta a köd, mely lelkére nehezült, s napsugár, boldogság után vágyódott; lelke azonban annyira elszakott már az éles világitástól, mintha bűvös erő vonta volna áloméletéhez. 1847 dec. elsei levelében is izgatottan sóhajtotta: «Hányszor vágytam újra szeretni, s mint nem tudék!» Költői ábrándképének veszedelmes vetélytársa akadt Prielle Kornéliában. Mint 1846 dec. 3-ikán írta Pataki Ferencnek, egy egész délutánt töltött a szép és szellemes színésznővel s e délutánját szebb órái közé sorozta.⁵ Még inkább izgatta

¹ Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 okt. 3-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 70., 71., 165. l.

³ Az ide vonatkozó költemények *Tavasszal, Egy éjszakán, Ábránd, Vágy, Kandalló mellett* címekkel Papp Ferencnek *Gyulai Pál irodalmi emlékei* című gyűjteményében találhatók.

⁴ Gyulai Pál az 1847 dec. 1-jén írt levelet Szász Károlyhoz intézte.

⁵ Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-ikán írt, elveszett levelét Herepei János, kolozsvári levéltáros másolta le számomra.

képzeletét a kalandos női egyéniség, mikor 1847 tavaszán regényes levelezésbe bocsátkozott vele.¹ Egy pillanatra szinte megszedítette a merész játék, melyet a körülrajongott művésznő az élet hatalmaival üzött, úgyhogy mellette — egyik levele szerint — unalmasnak találta okos és erénymázás kisasszony ismerőseit.² Mindazáltal 1847 dec. elsei levelében már határozottan megállapítja, hogy nem szerelem az, mi Prielle Kornéliához vonzza. Méltatlankodva kérdi magától: «Én szeressem őt?» Egyszerre megjelenik képzelete előtt Pataki Emiliának nemes, tartózkodó, nőies egyénisége, s a lélek mélyéből tör elő a levélíró felelete: «Van nekem, kit szeressek.»³

A szabadságharc korának élén Gyulai és Pataki Emilia újra találkoztak közös eszményük tiszteletében. Gyulai, mint az ifjúság szónoka s a szabadság költője Kolozsvárott üdvözölte az új korszakot; Pataki Emilia viszont Deés város közönségével együtt tett hitet a nagy nemzeti eszmények mellett, mikor 1848 ápr. 25-ikén buzdító beszéd kíséretében adta át a nemzetörségnek a deési nőktől hímzett lobogót.⁴ Egyelőre mindketten hallhattak egymásról, hiszen Gyulainak *Szózat* című költeményét márc. 24-ikén a deési színpadon szavalták,⁵ másrészt Gyulai is olvashatta az Erdélyi Hiradóban Pataki Emiliának zászlóavató beszédét. Csakhamar azonban Gyulait viszonyai Pestre sodorták, Deést pedig ellenséges hadak dúlták fel, úgyhogy onnan csak a veszített csaták híre jutott át a Királyhágón. Gyulai ugyan 1848 dec. 2-ikán *Emléklapjaimból* című költeményében még egyszer emlékezete elé idézte a kedves leány alakját, kivel együtt annyit álmódzott a bérczek szép honában, de csak azért, hogy örökre lemondjon róla.⁶ Az 1848—49-iki viláégésben nemcsak a nemzetnek, hanem a szerető szívnek vakmerő reményei is áldozatul estek. A regényes viszonyt, mely Gyulait éveken át kötötte össze Pataki Emiliával, szét tépte a szabadság vihara; belőle Gyulai számára csak a mult maradt meg. A szép leány, a boldog órák, a fényes ábrándok emlékekké váltak, s az emlékekkel a költői képzelet úgy játszott, mint a pusztá homokjával a szél.

Az 1850-ik évet Gyulai még Pesten töltötte, mint Teleki Domokos gr. titkára, s csak 1851 tavaszán költözött át a gróffal

¹ Erről a levelezésről Gyulai Pál a Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-ikén írt levelében szól, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

² Így nyilatkozik Gyulai Pál Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-ikén írt levelében.

³ Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-jén írt levele szerint.

⁴ A 1848 ápr. 25-iki deési nemzeti ünnepet Pataki Ferenc írta le az Erdélyi Hiradó 1848 máj. 2-iki számában, ugyanott közölte Pataki Emilia beszédét is.

⁵ Pataki Ferenc: *Erdély*. (Deés, ápr. 7-én, 1848.) Hazánk. 1848. évi 203. (ápr. 22.) szám.

⁶ Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 102., 169. l.

együtt Erdélybe Gernyeszegre. Ezekben az években legkedveltebb lírai költői formája az emlékezés volt, mikor az első szerelem széttépett virágait siratta meg. 1851-ben írta meg versét arra az emléklapra is, melyet egykor Pataki Emiliától kapott; benne is emlékül búcsúzóra régi könnyeit hívta föl. Hogy emlékein túl még mindig érdekelte egykori ábrándjainak tárgya, mutatja az is, hogy verse nemcsak a Nagyenyedi Albumban,¹ hanem Pataki Emilia emlékkönyvében is helyet talált.²

A szabadságharcra következő évek mély nyomokat hagytak Pataki Emilia lelkében is. Fájdalmasan érinthette már a közhangulat változása, mely atyjának a Bach-korszakban való hivatalviselését elítélte, mégis érzelmei között a legnagyobb dűlást saját szívének tragédiája idézte elő. Családi hagyomány szerint Pataki Emilia szerelmes volt egy előkelő családból származó, hódító külsejű ifjúba, Latinovitsba, kinek a szabadságharcban jelentős szerepe volt, de szerelmében csalódott s azért sohasem ment férjhez.³ A családi hagyományt megerősíti, részben kiegészíti Pataki Emilia emlékkönyvében egy aranyozott szélű, összegyűrt kék lapocska «L.....ts György» aláírással.⁴ Az emléklap írója már akkor elárulja magát, mikor Emiliát arra buzdítja, hogy szívének választott ifjárt önzetlenül szeresse. Még inkább érezteti a szerető szívevel szemben jogait, mikor tetszésének feltételeit így szabja meg: «Ez, látod, az ékszer, mi nekem a nőn tetszik; evvel ékesítsd fel magad, s csillogóbb leszel, mintha tetemed külékárukba temeted.» Az emléklap gyűrött volta talán épen a csalódás izgalmainak emlékét őrzi. Ezek után joggal kereshetjük Pataki Emilia eszményképét abban a Latinovits Györgyben, ki — a Latinovics-család története szerint — a szabadságharcban többször kitüntette magát, alezredes, majd Klapka tábornok hadsegéde volt, egyébként pedig szép megjelenésével s finom modorával közkedveltségnek örvendett.⁵

¹ Gyulai költeménye *Emlékkönyvbe* címmel 1851-ben a Nagyenyedi Album 84. lapján jelent meg.

² Herepei János, kolozsvári levéltáros figyelmeztetett arra, hogy Gyulainak «Több éve már, hogy nálam van e lap» kezdetű költeménye Gyulai Pál kezeírásával megvolt Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő tulajdonában. A becses kézirat tulajdonosa említette, hogy e költemény époló aranyozott szélű lapra volt írva, melyenket Pataki Emilia emlékkönyve tartalmazott. Gyulai kéziratát az emlékkönyvből az 1919-iki forradalom felelőtlen elemei vitték el.

³ Így beszélt el Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő; ily értelemben értesített özvegy Almai Ferenéné dr.-né úrnő is Deésről, kinek anyja Pataki Emiliának első unokatestvére volt.

⁴ Az emléklapon a vezetéknév kezdő és végső betűje között a hét pont a ki nem írt hét betűt jelzi. Míg a többi emléklapok gyűrődés nélkül maradtak fenn, Latinovits György emléklapját valaki — talán épen az emlékkönyv egykori tulajdonosa, Pataki Emilia — erősen összegyűrte s azután kisimította.

⁵ Dudás Gyula dr.: *A borsodi és katymári Latinovics-család története*. Zombor. 1899. 20. l.

Adataink útmutatása szerint Pataki Emilia az 1851-ik évben érte meg szívének nagy csalódását. Maga Gyulai is 1851 őszén értesült először az esetről. Már szeptemberben mindenáron el akart nézni Deésre, hogy — saját szavai szerint — néhány órát töltsön a Pataki-ház kertjében, «hulló levelek közt emlékezve az elmúlt tavaszra».¹ Ehhez az utazáshoz lett volna szüksége írói díjaira, melyekkel Szilágyi Sándor tartozott neki. A sürgető levelekre válaszolva, jegyezte meg Szilágyi Sándor szeptember végén, hogy Emilia nem olyan már, milyenek Gyulai képzele, egyúttal bizonyos történetre célzott, melyet nem akart részletezni. Gyulai, mint okt. 3-ikán írta, szintén hallott valamit rebesgetni, azért pontosabb értesítést kért Szilágyi Sándortól.² Ha azonban szerelmet már nem is érzett Pataki Emilia iránt, rokonérzését s becsülését nem tudta tőle megvonni. Mintha Kemény Zsigmond br. regényéből, *A szív örvényeiből*, a fennkölt lelkű Szeredy Anselm gróftól tanult volna hinni,³ okt. 3-iki levelében ily eszményi hittel nyilatkozott egykori eszményképéről: «Ha az történt vele, mit leveledben sejtetsz, én, kinek tán a világnál több jogom van, hogy rá követ dobjak, azt fogom mondani: „Tévedhettél, de ártatlan vagy, én most is becüllek“.» Ily érzésekkel látta viszont Gyulai Pataki Emiliát Deésen. Útját már okt. 3-ikán tervezte, s csakhamar kitűnő alkalmá nyílt a deési kirándulásra, mikor néhány nap mulva Teleki Domokos gróffal Zsibón járt.⁴ Ekkor adhatta át emléklapját is Emiliának. Mennyire illhetett a csalódott szívek találkozásához, a vesztett ábrándokhoz a sárguló őszi táj, a borongó ég, a hulló falevél s a sóhajtó szél!

A két szív története tulajdonkép bevégeződött, de a költészet délibábja évek mulva is felemelte s megcsillogtatta a multnak egy-egy jelenetét. Mily epigrammai biztossággal rajzolja Gyulai saját szerelmét s Emilia tragédiáját egy 1853-ik évi költeményének, a *Viszontlátásnak* e négy sorában:

Nem vádolkak, hogy megcsalál,
Csak nem szerettél sohasem!
De téged megcsalt, kit szeretsz,
S érzed, mi kín a szerelem.⁵

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 szept. 24-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 okt. 3-ikán írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Gyulai Pál 1851 szept. 24-iki levelében írta Szilágyi Sándornak, hogy néhány jó órát töltött *A szív örvényei* mellett.

⁴ Gyulai Pál 1851 okt. 3-ikán írta Szilágyi Sándornak, hogy az nap indul Teleki Domokos gróffal Zsibóra s csak nyolc nap mulva tér vissza. Ezzel teljesen összeillik Teleki Domokos gr. számadásaiban az 1851 okt. 12-iki bejegyzés, mely a gróf zsbói kiadásairól szól.

⁵ Gyulainak idézett költeménye először a Szépirodalmi Lapok 1853 febr. 6-iki számában *Két szív története* címmel, később költeményeinek gyűjteményes kiadásában *Viszontlátás* címmel jelent meg.

Az ifjúkori szerelem gyönyörű ábrándjait örökitette meg az 1854-ik év első felében Gyulainak egyik legművészebb lírai alkotása, a *Szeretnélek még egyszer látni* című költemény is.¹ Itt a virágos kert, az édes csevegések színhelye, épügy deési emlék, mint a kandalló mellett a karosszékek álmodozó leány képe. Hiszen Gyulai 1844 elején Laurához intézett első kolozsvári levelében is azokra a boldog órákra emlékezteti szép deési barátnéját, melyeket téli estvéken a kandalló tűzénél s nyáron a híves lugasok alatt töltöttek együtt el.² A vén udvarház csarnoka is az utolsó Isten-hozzád fájó emlékével csak a deési Pataki-kúriának oszlopcsarnokszerű, boltíves tornáca lehet, honnan Pataki Emilia utolszor intett búcsút a távozó Gyulai felé. S ha Gyulai 1854-ben épügy szeretné látni egykori eszményképét, mint ahogyan 1844-ben Andaynak kolozsvári leveleiben sóhajtott utána,³ akkor csak Pataki Emiliára vonatkozik költői vallomása, s ő az, kiért még egyszer örömet feldúlna ifjúságát.

Pataki Emilia méltó maradt a költő eszményítő emlékezetére. Sorsát nemesen viselte. Jellemzően írta egyik utolsó levelében Herepei Ottiliának, hogy magába szokta zárni, ami bántja.⁴ Csalódásának gyötrelmeit is magának tartogatta, míg másoknak terhet annál örömelebb vállalta. Így szavalta 1854-ben a Garay-árvák javára rendezett estélyen Eötvös József br. *Vár és kunyhó* című költeményét;⁵ így volt utolsó pillanataig az egész családnak jó szelleme. Csak mikor 1856 őszén szervezetét megrohanta a tífusz, s erélyét a láz elernyesztette, akkor szakadtak fel lelkének vaspántjai. Eszméletét vesztve, folyton szavalt; utolsó óráiban, mintha életének titkát árulta volna el, Arany *Visszatekintés* című költeményéből szavalta: «Én is éltem . . . vagy nem élet születésen kezdeni?»⁶ 1856 okt.

¹ A költemény a gyűjteményes kiadás szerint az 1854-ik év alkotásai közé tartozik. Minthogy a Hölgyfutárnak 1854 jún. 13-iki számában jelent meg, keletkezését az 1854-ik év első felére kell tennünk.

² Lásd Andaynak első kolozsvári levelét a Regélő Pesti Divatlap 1844-ik évi folyamának első felében a 3. (jan. 11.) számban.

³ Lásd Andaynak VII. kolozsvári levelét a Regélő Pesti Divatlap 1844-ik évi folyamának első felében a 49. (jún. 20.) számban.

⁴ Pataki Emilia a szóban forgó levelet barátnéjához, Herepei Ottiliához írta. A levél hiányos kelte: «Deés 25 május.» Valószínű azonban, hogy ezt 1856 május 25-ikére kell kiegészítenünk. Pataki Emilia ugyanis a levélben arról beszél, hogy öccse, Dániel és neje között ellentétek vannak; ezek pedig 1855-ben keltek össze. A levél Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

⁵ Az 1854 jan. 22-ikén rendezett szavalati és zenészi estély sorrendje ma is megvan Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában. A meghívó szerint az estély célja «nyomorban elhalt költő Garai János hátramaradt árvái felségélése».

⁶ Ezt az adatot özvegy Almai Ferencné dr.-né úrnő küldte Deésről, ki Pataki Emilia első unokatestvérének leánya.

2-ikán dobbant szíve utolsót.¹ A letört virág sorsa ihlette meg Medgyes Lajost, a költő-papot is, mikor gyászimájában az elröppent szép lelket így jellemezte: «Fennkölt lelke tiszta volt az élet minden salakjától; hangjában, beszédében valami túlvilágias titokszerűség rejtett, mely lebűvölt és elfoglalt s az égiek beszédét juttatta eszünkbe; arcán, szemeiben valami fátyolozott búbáj terjedett; minden lépése, minden mozdulata felsőbb eredetre mutatott s bámulatot, tiszteletet gerjesztett egyszersmind maga iránt».²

Bármily egyszerűnek látszik is Gyulai Pál és Pataki Emilia regénye, mégis nagy értékek forognak benne kockán. A szerelmi történetet különösen kiemeli a köznapiságból az a tisztult erkölcsiség, mely a regény hőseit elhatározásaikban vezette; Gyulai époly emelkedetten gondolkozott a férfiúi hűségről, mint Pataki Emilia a női önérzetről. Két ilyen szép lélek nem lehetett sokáig egymással kapcsolatban a nélkül, hogy egymásra mélyebb hatással ne lettek volna. Ha Pataki Emilia annyi költőiséggel ítélte meg az életet, valamikor Gyulai sugallhatta neki egy-egy vonzóbb ábrándját. Hasonlóképen bár Gyulai jellemében volt valami Sand regényhősének, Ralphnak fellengő eszméiből, könnyű volt neki Pataki Emilia közelében a nőiségbe vetett hitét megőriznie. Az ifjúság évei gyorsan tűntek el, s Gyulai csak az idő távolából vehette észre, mily nagy értékeket hagyott hátra költői világnézetében ifjúkori szerelme. Ábrándos érzései annyira elfoglalták egész lelki világát, hogy egy évtizeden keresztül belőlük emelkedtek ki legbensőségesebb lírai eszméi. Képzete is annál inkább megneemesült, minél összeillőbb költői eszközökkel akarta eszményképének valóját megörökíteni. Pataki Emilia sem sejtette, hogy életének legösszehangzóbb óráit élte át, mikor nyáron virágos kertjében s ősszel a kandalló mellett karos-székében álmodozva hallgatta a lelkes ifjú költőt; nem sejtette, hogy egykor majd az álomszerű szép óráknak emléke szerez neki halhatatlanságot a magyar költészetben.

PAPP FERENC.

¹ A Pataki Emilia elhunytáról szóló gyászjelentés szerint.

² Medgyes Lajos 1856 okt. 4-ikén a halottas háznál mondta el imáját Pataki Emilia koporsója mellett. Az ima kézírata Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.